

KATONA CSABA¹

katona.cheva@gmail.com

tudományos munkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete)

Mit adtak nekünk a magániratok?

Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában

What are the Personal Papers Give Us?

Diaries, Memoirs in the Research of the First World War

ABSTRACT

From 2014 we commemorate the 100th anniversary of WWI all over the world. It's understandable that the topic is highlighted by special surveys. An important part of it is the search for private papers. In modern history writing the sources mirroring individual views, the documents that do not form politics but give back experiences of people living ordinary life come to the front. Such are the wartime diaries and memoirs from the time of WWI, fortunately remaining in substantial numbers. These provide special searching possibilities for researchers. Several cultural, mentality, civilization and strategical historical data can be revealed with the help of them, as they are excellent sources regarding relations between nations living side by side or waging war against each other. The most important thing is that through them we can know individual stories, processions of intense experiences, thoughts of ordinary people. So such levels of historical past that cannot be revealed by studying great politics, only by smaller surveys. With the help of it we can compare official wartime propaganda to a soldier's experience on the front line. What did it mean in reality for him that the official papers coded as heroic war for God, home, nation, king etc.? I propose to prove the special historical value of such sources with the help of several wartime diaries and memoirs.

KEYWORDS

First World War, commemoration, diaries, memoirs, cultural history, personal history, history of society, Hungarian history

DOI 10.14232/belv.2017.3.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.8>

¹ Jelen tanulmány a Szarka László vezette Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben (OTKA K 113004) című kutatási program támogatásával készült el.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Katona Csaba (2017): Mit adtak nekünk a magániratok? Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 99–110. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

„A korábbi, főleg a két háborús konfliktus katonai-diplomáciai és politikai-gazdasági hátterének, valamint következményeinek feltárására irányuló szakirodalommal szemben a hangsúly jelentős mértékben a szélesebben értelmezett szociális és kulturális (eszmei, mentális) aspektusokra helyeződött. A kutatás optikájának minőségi változását egyfelől az idézte elő, hogy a történetírás figyelme a politikatörténet irányából a társadalomtörténeten át a kultúrtörténeti, illetve a korszerű társadalomtörténeti elgondolások felé fordult”² – a fenti gondolatokat Gabriela Dudeková szlovák történész fogalmazta meg egyik, magyarul is megjelent írásában, amely a családok túlélési stratégiáit tárgyalja az első világháború idején. Állításával nehéz volna érdemben vitázni, nem is célom ez. Ellenben nem teljesen érdektelen a fenti gondolatok mentén egy pillantást vetni részben a naplókra és emlékiratokra a „Nagy Háború” hazai kutatásában betöltött szerepére, másfelől ezek magyarországi kiadására (nem feledve, hogy a kettő szorosan összefügg egymással).

Nem véletlenül hangsúlyos ennyire ez a téma. Egyfelől, mint a fenti citált idézet is rávilágított, a nemzetközi kutatásban fontos csapásiránya ez a terület, ami hosszabb folyamat eredményeképp alakult így. Emellett napjainkban az évek óta tartó centenáriumi generálta érdeklődés okán soha nem látott magasságokba emelkedett a magániratok mint háborús források iránti érdeklődés. Hiszen a „történész a háború szociális következményein túlmenően (demográfiai változások, a foglalkoztatottság szerkezetének változásai stb.) annak szükségességét hirdették, hogy »alulnézetből« is vizsgálják meg a történeteket, a harctéren és a háttérben zajló mindennapi életet, a háború forgatagába került »egyszerű ember« élményeit és tapasztalatait, tehát a rendkívüli háborús helyzetben folyó élet szociokulturális aspektusait tartva szem előtt, s figyelemmel a lakosság különböző társadalmi csoportjainak helyzetére (katonák, hadifoglyok, nők, gyerekek stb.)”³

Ez a korábbinál minden szempontból jóval tágabb spektrumon értelmezett történeti kutatás⁴ végképp a fókuszba emelte a személyes jellegű forrásokat, így a visszaemlékezések, naplókat, leveleket, egyáltalán a kortársak különféle narratíváit. A magániratok mint történeti források kiaknázását az is erőteljesen indokolja, hogy ugyan eltelt több mint száz év az első világháború kirobbanása óta, de ilyen értelemben sincs még megírva a „Nagy Háború” története. Abszolút értelemben persze nem is lesz soha, hiszen ahány ember, annyiféle háborúval, annyiféle érzéssel, történettel, megéléssel kell számolni, a „világháborús válság élménye lassan-lassan alászállt az egyén egzisztenciális gondjai közé, és ott személyes problémává mélyült. Ennek a személyessé váló komplexumnak a kifejeződése többek között a – posztmodern történetírás által felkarolt – memoár irodalom.”⁵

² DUDEKOVÁ 2015. 312.

³ DUDEKOVÁ 2015. 312–313.

⁴ E kutatási irányzatokra nézve: BALÁZS 2010; PÓK 2015. 22–41.

⁵ KOVÁCS 2017. 11.

E sokszólamúság természetes voltával akkor is számolni kell tehát, ha a magániratokkal foglalkozók „... tudják, hogy – mondjuk az első világháborús memoárok százaiból – nem lehet egy »igaz« történetet összeállítani elmosódott vagy hiányzó részleteinek más forrásokból történő korrigálásával vagy pótlásával.”⁶ A naplók, magánlevelek, önéletrajzok, memoárok, csakúgy, mint az oral history kiaknázott eredményei, az egyéni, személyes emlékezet dokumentumaiként az egyes ember látásmódját rögzítik. Ezek révén írjuk világképe, sokszor annak változása is kibontakozik a kutató előtt. Betekintést nyerhetünk egy egyén és (állandó vagy alkalmi) kapcsolati hálója, viszonyaiba, értékrendjébe. Ugyanakkor, s erről még esik szó később, mégis tágabb kontextusban is értelmezhetőek az e forrásokból kiaknázott információk.

E ponton nem haszontalan visszatekinteni a közelmúlt hazai szakirodalmára a téma tágabb értelmezése felől kiindulva. Kövér György – akinek 2014-ben jelent meg egy ego-dokumentumokkal foglalkozó tanulmánykötete⁷ – nevéhez fűződik a *Naplók, emlékiratok annotált bibliográfiája* címet viselő alapkutatás. Ennek célja a magyarországi közgyűjteményekben őrzött kéziratok, 18–20. századi naplók regiszterének összeállítása volt.⁸

Ugyanő főszerepet játszott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programján belül indított projektben, amelynek eredményei a Szegeden megjelenő Aetas folyóirat *Személyes történelem* különszámában (2008. évi 3. sz.) olvashatóak. S szintén ő a Soproni Szemlében megjelent tanulmányában⁹ számos alapvető szempontra mutatott rá a magániratok kapcsán. A téma iránt érdeklődő olvasók figyelmébe így kiemelten ajánljuk munkásságát, ahogy a magyarul is olvasható külföldi szerzők közül a francia Philippe Lejeune-ét.¹⁰

A teljesség igénye nélkül hívom fel továbbá a figyelmet a Soproni Szemle 2011. évi 3. számában található tematikus blokkra (Magán-történelem [Naplók, visszaemlékezések]), a nyíregyházi levéltár tematikus kiadványára,¹¹ a Turul 2014. évi 2., valamint az angol nyelvű Hungarian Historical Review 2014. évi 3. számára (The History of Family, Marriage and Divorce in Eastern Europe) és a Múltunk 2017. évi első számára. Végül Kovács Eleonóra és e sorok írójának két összefoglaló tanulmányára.¹²

Sokak számára a fent vázoltak dacára ma is szokatlanak hat, hogy a történeti megközelítés kilépett a megszokott, esemény-, had- és diplomáciatörténet szegélyezte, a sokszor a vesztesek és győztesek statikus pozíciójából fakadóan kérlelhetetlenül egymásnak feszülő nemzeti történetírások által kanonizált narratívákból, és azok kereteit szétfeszítve társadalomtörténeti megközelítésben tárgyalja a háborút és következményeit. Ám az sem vitatható ennek ellenére, hogy a magánforrásokat valamilyen fokú érdeklődés jószereivel keletkezésüktől övezte. Magyarországon már a háború éveit során megjelentek az első ilyen jellegű forrásokat tartalmazó kiadványok,¹³ ennek ellenére késlekedésnek a történészi érdeklődés elmozdulása mellett oka volt az a tényező is, hogy a naplók és emlékiratok közül a legtöbb, teljesen érthető módon, máig magánkézen van/volt, és ezért sem kerültek igazán a történészek látóterébe.

⁶ KOVÁCS 2017. 12.

⁷ KÓVÉR 2014.

⁸ KÓVÉR 2011.

⁹ KÓVÉR 2011.

¹⁰ LEJUENE 2003.

¹¹ GALAMBOS – KUJBUSNÉ MECSEI 2014.

¹² KATONA – KOVÁCS 2014; KATONA – KOVÁCS 2015. 157–179. E két munkára – a külön jegyzeteket mellőzve – jelentősen épít jelen írás is.

¹³ SZÓTS 2016. 122.

Mivel azonban ez a hátrány mindinkább eltűnni látszik az idő előrehaladtával, a modern tömegkommunikációs eszközök térhódításával és a centenáriumi táplálta érdeklődéssel, látványosan előtérbe került az, amire többek között Pollmann Ferenc mutatott rá a közelmúltban. Nevezetesen az ilyen jellegű források szembeszökő mennyiségére: „... a szakemberek számára is meglepően nagy számban maradtak fenn és kerültek elő korabeli dokumentumok, akár féltve őrzött családi ereklyeként, akár a pusztán véletlennek köszönhetően. Ezek a hadinaplók, visszaemlékezések, levelek vagy levelezőlapok, különféle tárgyi emlékek, mind azt bizonyítják, hogy hiába a száz év, hiába a második világháború, hiába a feledésre ítélt hosszú évtizedei, a magyarság nem felejtette el a Nagy Háború egykori frontkatonáinak a tetteit.”¹⁴

Egyetlen példa is képes érzékeltetni, hogy mennyire általánosnak mondható a fent vázoltak nemzetközi beágyazottsága és elfogadottsága: a <http://www.europeana1914-1918.eu> honlap célul tűzte ki, hogy a lehető legtöbb háborús dokumentumot összegezze és tegye elérhetővé digitális formában. A számos dokumentum között pedig magániratok is fellelhetőek igen nagy számban. Épp az volt ugyanis az egyik cél, ti., hogy a magánszemélyeknél lappangó történeti értékű iratok stb. források elérhetővé váljanak a nemzetközi tudományosság számára éppúgy, mint a múlt iránt érdeklődő polgárok számára.

Az persze nem írható pusztán a véletlen számlájára, ahogy arra Pollmann Ferenc is utalt, hogy az ilyen típusú források tucatszám bukkanak elő. Ennek egyik megfogható oka, abban rejlik, s erről lentebb részletesebben is esik szó, hogy a rendkívüli háborús körülmények, viszonyok és interakciók között számosan ragadtak tollat olyanok is, akik egyébként talán nem tették volna ezt. Másfelől abban, hogy a „Nagy Háború” közösségi élménnyé vált, hiszen szinte mindenkit érintett. Ilyen értelemben a nagyszámú magánirat alapos tanulmányozása az egyéni túlmutatóan közösségi trendek megfigyelésére is alkalmas módszer. Az egykor élt emberek által megtapasztaltakat a többiek beemelték a közösségi tudatba, illetve azok újra és újra más értelmezési kereteket kaptak, aszerint, hogy mennyire növekedett meg az érdeklődés irántuk, mennyire volt könnyű azonosulni az azokban foglaltakkal. Ilyen értelemben tehát „... a felelevenítés olyan aktusáról van szó, amelyet az elhunyt a csoport abbéli eltökélt szándékának köszönhet, hogy nem engedik az enyészet martalékává válni, hanem az emlékezés erejével megtartják a közösség tagjainak sorában és magukkal viszik a tovahaladó jelenbe. [...] Az a tény, hogy emlékezünk [...] érzelmi kötődés, kulturális műveltség és a múlthoz fűződő tudatos, szakadásokon felülemelkedő viszonyulás dolga. Ezek a tényezők befolyásolják és emelik a hagyományozás ügye fölébe azt, amit mi kulturális emlékezésnek nevezünk.”¹⁵

Vagyis a naplók, visszaemlékezések (tehát ezek a narratívák) a nagy egésznek is egyfajta tükröi (csakúgy, mint bizonyos mértékig a szépirodalom), túlnőnek az egyéni, a közösségi emlékezet részévé lesznek, „... csoportelbeszélésekké válnak, melyek [...] az elbeszélő és az őt hallgató számára egyaránt lehetővé teszik a közösséggel való érzelmi azonosulást, az egyén beléphet a hagyomány világába, így téve szert szilárd identitásra.”¹⁶ A családi tradíciók mellett ide is vezethető vissza, hogy a naplók stb. ennyi év elteltével is megmaradtak, gondosan őrizték őket.

Szerencsés helyzetben van tehát az első világháború magántörténelmének kutatója az egyéni érzelmi és lelki mozzanatainak feltárása kapcsán. A magánélet nagy számban ránk maradt forrásai megfelelő forráskritikával kezelve utat nyitnak az egyéni megéléstörténetek megértésének irányába. Nyilvánvaló persze, hogy minél elterjedtebb az alfabetizáció, annál több írott

¹⁴ POLLMANN 2016.

¹⁵ ASSMANN 2004. 35.

¹⁶ GYÁNI 2000. 89.

anyag keletkezik, annál könnyebb megragadni egy-egy témát az ilyen típusú források mentén. László Gyula, a 20. század kiemelkedő magyar régésze erre is figyelemmel mutatott rá a régészet e téren kétségkívül nehezen áthágható akadályaira: „*a múlt nem azonos azzal, ami megmaradt belőle. Nagyrészt csak szilárd anyagokból való tárgyak vagy nyelvi emlékek maradtak meg, az érzelmi, lelki mozzanatok a semmibe enyésztek. Mi megkíséreljük feleleveníteni azt is, ami feledésbe merült, mert e nélkül a múlt nem élet, legfeljebb csak technika- és eseménytörténet*”.¹⁷

Ám az első világháború éveit, amelyeknek során a 19. század végét, 20. század elejét eleve jellemző napló- és emlékiratíró kedv még magasabbra hágott, pont ennek ellenkezője jellemezte: „*Ahogy eső után gomba terem az erdőn, úgy nőnek ebben a véresőben a harctéri naplók. Odakiinn mindenki naplót vezet.*”¹⁸ Olyan periódus volt ez, amely arra ösztönözte az embereket, hogy írott formában valljanak a velük, körülöttük történetekről, esetenként később tollat ragadva, maradandó emlékeikről.

A háborús helyzet voltaképp mindig ilyen, a megszokott kerékvágásból kizökkent élet logikusan generálja a hétköznapi normáktól eltérő eseményeket: ha ez a szituáció akkor alakul ki, majd ölt határozottabb formákat évekre, amikor az alfabetizáció már a társadalom széles rétegében honos, annak szintje így magas, semmi meglepő nincs a naplók és magániratok keletkezésének nagy számában. A legtöbb szerző esetében igaz, hogy a „... megörökítés vágyán túl emlékezetének és írástudásának ébrentartása is ösztönözhette erre egy egészen más kulturális környezetben”.¹⁹ Nem szabad elfeledni ennek jegyében azt sem, hogy a harctéri naplók mellett a rendkívülinek érzett időkben a háterszágban élők is buzgón forgatták a tollat, így a háborús időkben sokszor nem (sem...) kellő figyelmet kapó nők. Az erre is figyelmező magánirat-kiadás jó példája az a kötet, amely Dánielné Lengyel Laura, Bauer Ervin, Erdélyi József, Lénárd Jenőné Hoffmann Ilona és Lackó Géza első világháborús naplóit adja közzé.²⁰

Az írás motivációi között természetesen számolni kell egészen banális indokkal is, persze nem feltétlenül hitelt adva annak, hogy a rendszeres tollforgatás háttérében pusztán ez állt, legfeljebb nem tudatosult feltétlenül az egyénben, hogy az őt ért élményeket is feldolgozza ilyenén módon. Érzékletesen példázza ezt Zádori Sándor (1887–1965) hódmezővásárhelyi szegényparaszti családból származó katonáé néhány dögögős verssora, amelyet az Emilia-Reggio tartományban fekvő Scandiano táborában vetett papírra: „*Unalmamba nem tok itten mit csinálni / Rá szántam magam ime verset írni.*”²¹

A háborús naplók esetében a kiindulási alapot tehát a már többször említett sajátságos helyzet kínálja, amely elkerülhetetlenül tematizálja a naplót. Mert még ha nem is tartoznak a szerző szorosan vett érdeklődési köréhez, de hadi események, katonai alakulatok adatai, csapatmozgások, a tábori élet is bekerülnek a leírásokba. Az már erősen az elbeszélő személyiségfípusától, jellemétől, érdeklődési körétől, műveltségétől stb. függött, hogy a szöveg hogyan, milyen mélységben rögzíti a (harci vagy egyéb) események részleteit. Hadinapló esetében fontos tényező az is, hogy a háborús helyzet mennyire tette lehetővé a folyamatos írást, sőt egyáltalán az írást. Akinek kevesebb ideje és/vagy lehetősége volt tollat fogni, az inkább tömören ragadta meg a lényegét, nyilván a számára fontosabb mozzanatokot részletezte csupán. A fronton töltött idő esetében meghatározónak bizonyult, hogy mennyire tudta biztonságban magát, illetve írását a „*szerző*”,

¹⁷ LÁSZLÓ 1988. 3.

¹⁸ BEREND 1916. 6. Idézi: KULCSÁR 2014. 59.

¹⁹ NAGY 2017. 104.

²⁰ MOLNÁR 2015.

²¹ BERNÁTSKY 2017. 168.

nem nézték-e azt rossz szemmel előljárói, akik akár megtorlással is sújthatták, hogy ír. Az sem volt mindegy tehát, mennyire nyíltan folytathatta naplóíró tevékenységét.

Bár a hadinaplók, frontnaplók jellegükből adódóan döntően a hadszíntér eseményeire koncentrálnak, de tartalmazhatnak reflexiókat a civil élet mozzanataira, vagy belső, lelki történésekre vonatkozóan. Eleve vannak tematikus naplók, amelyek esetében irányt szabott a szerző érdeklődési köre. Ide sorolhatóak a hadinaplók is, amelyek írását sokszor a korábban meg nem élt, feszült helyzet generálta. Hogy ki mit írt le, számtalan tényező függvénye volt, egy általános jellegű napló adattartalmait is meghatározza az egyéni érdeklődés, a tájékozottság, a műveltség, a pillanatnyi helyzet, a lelki-állapot, a hangulat stb. Peter Burke gondolatai ezért is alapvetőek: *„A történések igyekeznek megtanulni, hogy számoljanak a tudatos, és tudattalan szelekcióval, interpretációval, és torzítással. Az emlékezet és a történelmi műveket illetően is egyre inkább úgy látják, hogy a társadalmi csoportok határozzák meg vagy legalábbis befolyásolják a válogatás, az értelmezés, és a torzítás módját: ez nem csupán az egyén műve.”*²² Felvillantják ezt a jelenséget Kövér György édesapjának, Kövér Sándornak 1914. évi feljegyzései is. Ezekről ő maga is úgy írt utóbb, hogy a háború kitörésének (és érettségijének) évében keltek, ám ahogy Kövér György rámutatott, ezt a megállapítást az idő érlelte meg, hiszen az *„egykorú bejegyzéseket lapozgatva [...] első látásra semmilyen közvetlen utalást nem találunk a háborúra”*.²³

A naplóknak a legtöbb olvasó – talán épp a fenti példa által is mutatott „*őszintesége*” miatt – sokszor erős hitelességet tulajdonít, erősebbet, mint az emlékiratnak, amely visszatekintve már (újra)értelmezi az eseményeket. Ez azon alapul, hogy a megélt események narratíváját azonnal vagy időben közel azokhoz rögzíti a szerző, ami azt sugallja, hogy az őszinteség hordozója. Ám ez inkább fokozott forráskritikára kell, hogy ösztönözzön. Egyfelől, ha valóban így van és azonnali, de legalábbis közelmúltbeli reflexiók alapján íródott a napló, az egyéni érzelmek, a friss tapasztalatok még nem kaptak időt az árnyaltabb értelmezésre. Nyersen, hirtelenjében rögzíti az élményeket a napló, szerzőjének nincs módja további információk birtokában higgadtan mérlegelni a történeteket.

Ezzel szemben az emlékiratban a vele és körülötte történtek kimenetelét ismerve *„súlyozza”* az elbeszélő az eseményeket. Ami azzal is járhat, hogy magyarázza, átértelmezi, *horribile dictu „megváltoztatja”* a történések láncolatát. A napló tehát *„napról napra teremti az állandóan változó azonosságot, míg az önéletírás egy adott időpontból visszatekintve koherens élettörténet megkonstruálására tesz kísérletet”*.²⁴

De ezen felül azzal is számolni kell, hogy vannak nagyon is tudatosan, higgadtan formált naplók is, amelyek hitelességét csorbíthatja, hogy írója kiknek írta azokat.²⁵ A szigorúan saját használatra szánt naplótól kezdve széles a skála, az egyértelműen másoknak írt művekig. Éppen ezért fokozott forráskritikát igényel a naplóba rótt sorok olvasása e szempont szerint is.

A közelmúltban Pritz Pál négy alapvető naplótípust sorolt fel, határozottan jelezve azonban, hogy *„... ezzel a négy kategóriával nem rendeztük kaszárnnyarendbe a naplók végtelen tömegét Hiszen számos esetben a vizsgált napló nem csupán az egyik, hanem – kisebb-nagyobb mértékben – a másik kategóriába is besorolható”*.²⁶ Eszerint *„az egyikbe azok az esetek tartoznak, amikor a naplóíró bizonyosan szavát akarja hallatni a múltból szóló nagy hangzavarban. Ez még akkor is így van, ha művét lejegyzésekor nem szánja a nyilvánosságnak. A másik kategóriában*

²² BURKE 2001. 4.

²³ KÖVÉR 2006. 216.

²⁴ KÖVÉR 2011. 221.

²⁵ LEJEUNE 2003b. 210–225.

²⁶ PRITZ 2017. 5.

azokat a naplókat találjuk, amelyek íróját az önkifejezés vágya (is) hajtotta, hajtja, hajtani fogja. Kiváltképpen jól látható ez az olyan esetekben, amikor éppen nem kockázatmentes az efféle írás. Hiszen a napló – avatatlan kezekbe jutva – bűnjellé válhat. Mégis, számos ízben, ilyen esetben is megszületnek. Ha fennforog ilyen veszély, akkor éles elméjű lejegyző megteheti – és meg is teszi –, hogy igazi mondandóját valótlán elbeszéléselemek habarcsába keveri. Ilyenkor kiváltképpen fontos, hogy a naplót kortörténeti dokumentumként olvasó történész avatott kézzel szálazza szét az eltérő rétegeket. A harmadikba azok a naplók sorolandók, amelyeket, legalábbis egyes elemeiket, csak akkor értjük meg, ha tudjuk, látjuk, hogy a szerző (az emlékiratíró rokonaként) alapján önigazoló szándékkal ír: És ekképpen szövegét bizony tudatosan konstruálja. Másként fogalmazva, tudatosan téríti el a múlt (akár az aznap délelőttjének, délutánjának a történése) megtapasztalt valóságától. A negyedikbe azokat az eseteket soroljuk, amikor a naplóíró lelkének egészsége, annak óvása vagy csupán mennél kisebb roncsolódása végett hajol az asztal, az írógép, manapság a számítógép billentyűzete fölé. A naplók gyakorta látható egyenetlenségei, vagyis egyes időszakok egyébként aligha indokolható túlírása, míg sokkal fontosabb tények, történések, időszakok reflektálatlansága nem csekély mértékben ezzel függ össze.”²⁷

Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy van precedens arra, hogy naplója alapján írt visszaemlékezést valaki, vagyis számolni kell az átmeneti műfajokkal is. Szemléletesen igazolja ezt Bőle Kornél (1887–1961) domonkos szerzetes – első világháborút is érintő – Utam című munkája.²⁸ Ugyanakkor az is előfordul, hogy a visszaemlékezés válik idővel naplóvá, amikor az író utoléri saját korát. Erre példa Haan Lajos (1818–1891) evangélikus lelkész, akadémikus történész írása,²⁹ vagy a közelmúltban megjelent irodalomból a Nagy György jászárokszállási nemes (1706–1770) által írt forrás.³⁰

Fontos leszögezni, hogy a napló egyéni meggyőződést rögzít, akkor is, ha írójának – sokszor világosan érzékelhető vagy nem is lelezett – szándéka az önigazolás vagy a későbbi olvasó befolyásolása. A visszaemlékezések, az emlékiratok, ahogy Pritz Pál is utalt rá, mind ilyenek. A napló és visszaemlékezés sajátosságai közé tartozik, hogy az elbeszélő és a főszereplő ugyanaz, akkor is, ha nem önmagát akarja előtérbe állítani az író: „mikor leírjuk életünket, mi magunk játszuk mindkét, az egyébként két emberre szabott szerepet”.³¹ Mindig a szerzővel történtek jelentik a kiindulást, más kérdés, hogy miként és miért szelektál akár „azonnal”, akár a későbbiekben. A naplóíró/memoáriró többnyire érvel, elemez, adatokat, véleményeket rögzít, saját mondani-valóját igazolandó, az emlékiratok esetében pedig ez fokozottan igaz.

Az már a szerző szándékától függ, hogy erősen reprezentálja-e saját életútját, vagy inkább a szemtanú szerepét öltve magára, a körülötte történt események krónikásává szegődik. Ne feledjük az egészen egyszerű magyarázatot sem mint lehetséges olvasatot. Vagyis azt, amikor az író sokszor pusztán „... nyomot kívánt hagyni, az általa megélt helyzetek emlékezetét kívánta megteremteni naplójával”.³² Itt utalnék Pierre Bourdieu nevezetes tézisére, amelyet az életrajzokkal kapcsolatosan fogalmazott meg, hogy „az élet maga egy történet, és hogy az élet egyben az individuális létezéssel kapcsolatos események együttese, amely egyszersmind történetként és a történet elbeszéléseként fogható fel”.³³

²⁷ PRITZ 2017. 4–5.

²⁸ Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Levéltára (Vasvár). Bőle Kornél hagyatéka. Erre nézve: GILÁNYI 2015a, 2015b.

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár (Budapest). QUart. Hung. 1952. Haan Lajos naplója; PAPP 1971; DEMMEL 2016.

³⁰ CSIKÓS 2017.

³¹ LEJEUNE 2003a. 136.

³² EÖRY 2008. 65.

³³ BOURDIEAU 2002. 68.

Végezetül a konkrét magyarországi kiadások kapcsán fogalmaznék meg pár gondolatot. Bár korai még megvonnai a mérleget, hiszen csupán 2017-et írunk és bizonyos vagyok benne, hogy még a centenáriumi záró évet követően is bőséggel látnak még napvilágot nyomtatásban első világháborús magániratok, néhány dolog már egyértelműen kijelenthető. Az első mindjárt a nyomtatásban megjelent ilyen jellegű kötetek öröndetesen nagy száma.³⁴ A kiadások kapcsán feltétlenül említést érdemel a Nagy Háború Kutatásért Közhasznú Alapítvány ebbéli kimagasló tevékenysége. Évek óta jelentetik meg folytatásokban online, a honlapjukon, vagyis a leginkább hozzáférhető közösségi felületen, a magániratok sokaságát (Dér Zoltán, Imre Gábor, Vágovits Gyula, Szojka Kornél, Kemény Gyula, Kókay László, B. Sárközy Gergely és Kovács György naplói/emlékiratai),³⁵ de az utóbbi években már nyomtatásban is több ilyen jellegű forrást tettek közzé.³⁶ Sőt, mint alább kiderül, a nemzetközi porondon is letették már névjegyüket e téren is.

Ugyanakkor itt említeném meg Bihari Péter kiváló kötetét,³⁷ amelyben „*Minden fejezethez kapcsolódik valamilyen személyes történet, amely memoárból, naplóból vagy sajtóhírből származik*”.³⁸ Az sem írható a véletlen számlájára, hogy Szóts Zoltán Oszkár már többször hivatkozott áttekintő jellegű írása, amely a legfrissebb első világháborús magyar szakirodalmat tekintette át, önálló blokkban vizsgálta a forráskiadványokat, hangoztatva, hogy a magániratok segítségével „*új szempontokat nyerhetünk a világháborús Magyarország társadalom- és mentalitástörténetének értékeléséhez*”.³⁹

Örömmel ad okot az is, hogy az első világháborús magyar napló- és emlékirat-kiadásban tetten érhető az az tényező, amelyre a már idézett Gabriela Dudeková mutatott rá. Eszerint már „*nem az áll az érdeklődés középpontjában, hogy miként reagáltak az értelmiségiek és a művészek a háborús eseményekre és következményeikre (»elveszett nemzedék«), hanem az, hogy milyen változások következtek be az »egyszerű polgárok« magatartásában és lojalitásában*”.⁴⁰ Az elmúlt évek bő termésében így helyet kaptak az alacsonyabb társadalmi rétegeket képviselő személyek írásai is,⁴¹ amelyek révén az „... *első világháborús magyar emlékezetkultúrában az elitek diskurzusa mellett jelen van a szegényebb rétegek múltértelmezése is*”.⁴² Sőt ezen felül olyan sajátos társadalmi helyzetben levő személyi frontnaplójáról is tudunk, amelyet egy cigányprimás,

³⁴ A teljesség igénye nélkül: *Tevan Rezső katonatiszt első világháborús naplója*. Szerk.: Balogh István. Tevan Alapítvány, Budapest, 2012; *Egy magyar úr a XX. században. Nagy Ákos tartalékok tüzér főhadnagy első világháborús emlékezései és családi levelezése, 1914–1918*. S. a. r.: Buzinkay Géza. Corvina, Budapest, 2014.; Bartók László: *Egy hadfi naplója*. Szerk.: Cieger András. Corvina, Budapest, 2015; Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója, 1914–1918*. S. a. r.: Csillag István. Méry Ratio, Kisebbségért-Pro Minoritate Alapítvány, Šamorín – Budapest, 2014 [Pro Minoritate Könyvek, 2.]; *Egy hadapród naplója az első világháborúból*. Fel. szerk.: Kutas Ferenc. Szarvasi Krónika Alapítvány Kuratóriuma, Szarvas, 2012 [A Szarvasi Krónika Kiskönyvtára, 17.]; Liffa Aurél: *Pécstől Isonzóig. Napló, 1914. szeptember 1. – 1916. május 22.* Püski, Budapest, 2012; *Koczka József naplója*. Forum, Újvidék, 2014; *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)*. S. a. r. Galí Máté. Helikon, Budapest, 2015; Hermann Antal: *A hadak útján, 1914–1918*. S. a. r.: Pollmann Ferenc. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2017; *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont, Hódmezővásárhely, 2017 [Emlékpont Könyvek, 6.].

³⁵ *A Nagy Háború írásban és képen*.

³⁶ PINTÉR 2016; BABOS – PINTÉR 2016.

³⁷ BIHARI 2014.

³⁸ SZÓTS 2016. 144.

³⁹ SZÓTS 2016. 139.

⁴⁰ DUDEKOVÁ 2015. 312–313.

⁴¹ Pl.: BABOS – PINTÉR 2016; NAGY 2017; BERNÁTSKY 2017.

⁴² NAGY 2017. 104.

a soproni Munczy Béla (1896?–1938) írt.⁴³ Túl azon, amire Romsics Gergely mutatott rá, miszerint „*írásaikat többször érezzük naturalistábbnak és kevésbé következetesnek, mint a tisztek vagy tábornokok feljegyzéseit, ugyanakkor számos esetben érdekesebbek, szórakoztatóbban*”,⁴⁴ roppant örvendetes, hogy ezáltal a megközelítés polifón voltával is mindinkább számolhatunk.

Az a terület, ahol még feltétlenül javítani kell, amennyire erre mód van erre, a magyar első világháborús naplók és emlékiratok nemzetközi kontextusba ágyazott megjelenítése, beillesztésük a nemzetközi történettudomány keretei közé. Ez részben anyagiak függvénye is (gondoljunk a szakfordítási nehézségekre), részben a befogadó közeg fokozott nyitottsága is kell hozzá. De kétségkívül vannak pozitív példák erre, így Kókay László (1897–1972) szegedi önkéntes doberdói hadinaplója részben angolul,⁴⁵ egészében pedig olaszul⁴⁶ is elérhető immár. Az előbbinek helyet adó kötet, a *From the Front*. Zibaldone című kiadvány abban is példaértékű, hogy különböző nemzetekhez tartozó katonák frontnaplóit adja közre: részben eredeti nyelven, részben pedig a közvetítő nyelv gyanánt szolgáló angolon. Vagyis nemzetközi összevetésben mutatnak be frontélményeket, ami annak is eszköze lehet, hogy az olvasók megértsék: a katonák nyűge, baja, szenvedése minden oldalon hasonló volt. Ez pedig általános, humanista megközelítés tesz lehetővé a korábban mindent elnyomó nemzeti/nacionalista értelmezés ellenében.

A fentiek – hangsúlyozottan a teljesség igénye nélkül – ugyanakkor példa gyanánt szolgálnak ahhoz, hogy lássuk, mennyi feltáratlan forrás várat magára a „*nagy háború*” kutatása során, illetve arra nézve is, hogy azok mennyire sokrétűen közelítik meg a háború témáját. A magániratok magukban hordozzák annak lehetőségét, hogy a „*Nagy Háborúban*” történének szélesebb rétegek előtt legyen ismertek, a nagy léptékű megközelítés helyett e források révén lehet eredményesebben közel vinni adott korszak problémáinak megértését a ma emberéhez.

A számok, a hadmozdulatok leírásai, a tárgyalások elemzése ism. gyakorta részben vagy egészben elfedik az emberi tragédiákat, az egyéni sorsokat, gondolatokat. Ha viszont egy-egy konkrét személy élményei révén idézzük meg a háborús éveket, számsorok, hadoszlopok, seregek helyett egyének, személyiségek bukkannak fel, érzelmekkel, indulatokkal stb. Egy-egy személy történetét, életét ismerheti meg az érdeklődő olvasó a magániratok révén, és ezen életutak megtörését is érzékletesen be lehet mutatni. A nagy léptékű narratívák „*névtelen*” szereplői így visszakapják a távolból nézve már elmosódott identitásukat, nevük, arcuk, egyéni sorsuk „*lesz*” ismét. Márpedig egy-egy konkrét személlyel, akinek ismerjük, ismerni véljük külsejét, szokásait, könnyebb azonosulni, és így egyszerűbb megérteni az adott kort, a háború hétköznapjait is – fronton és hátszországban egyaránt, hiszen „*... a történelemről alkotott képzetek sokféleségei valójában nemcsak a múltbeli események jelenbeli valóságvonatkozásának egyneműségét cáfolhatják*”.⁴⁷

Egyúttal háttérbe szorulhat az általánosító, leegyszerűsítő megközelítés („*az ellenség*”, „*a sereg*”, „*a románok*”, „*a ruszok*”, „*a magyarok*” stb.). A nacionalista érzelmekre ható, egyoldalú, ezért egymással vitázó, csak a nemzeti értelmezési keretek között történetet író, egymásra nem reflektáló narratívák helyett így kaphat teret a közös történelem párbeszédre, kritikára és empátiára egyaránt építő, többszólamú megközelítése. Rosszul sáfárkodni ezzel a lehetőséggel, tékozlás lenne.

⁴³ D. SZAKÁCS 2009a. 91–95.; D. SZAKÁCS 2009b.

⁴⁴ ROMSICS 2010.

⁴⁵ KATONA 2017.

⁴⁶ KÓKAY 2017.

⁴⁷ NAGY 2010. 11.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Nagy Háború írásban és képen. <http://nagyhaboru.blog.hu/>.

ASSMANN, JAN (2004): *A kulturális emlékezet.* Budapest, Atlantisz.

BABOS KRISZTINA – PINTÉR TAMÁS (szerk.) (2016): *Mesék a Nagy Háborúból. Kovács György harctéri naplója.* Budapest, Nagy Háború Kutatásért Közhasznú Alapítvány. Nagy Háború Könyvek.

BALÁZS ESZTER (2010): A „sakktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései. *Múltunk* 56. évf. 3. sz. 109–131.

BEREND MIKLÓS (1916): *Berend Miklós hadi önkénytes honvéd törzsorvos Harctéri naplója. Adatok a magyar honvédség, főképp az 5. h. huszárezred történetéből.* Budapest, Singer és Wolfner.

BERNÁTSKY FERENC (s. a. r. és bev.) (2017): Olasz fogságban. Zádori Sándor első világháborús hadifogoly naplója. In *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból.* Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont. Emlékpont Könyvek, 6. 161–244.

BIHARI PÉTER (2014): *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek.* Budapest, Pesti Kalligram.

BOURDIEAU, PIERRE (2002): Az életrajzi illúzió. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág. 68–76.

BURKE, PETER (2001): A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom* 12. évf. 1. sz. 4. 3–21.

CSIKÓS GÁBOR (szerk.) (2017): *Nemes Nagy György jázsági naplója, 1759–1769 (1820).* Szolnok, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára Közleményei, 15.

DEMMEI, JÓZSEF – KATONA, CSABA (2016): *Slovenský kňaz, mad’arský historik. Listy a denník L’udovíta Haana.* Historický ústav Filozofického výskumného centra Mad’arskej akadémie vied – Výskumný ústav Slovákov v Mad’arsku, Békéscsaba – Budapest. Kor/ridor Knihy, 9.

D. SZAKÁCS ANITA (2009a): Munczy Béla cigányprimás első világháborús frontnaplói (1916–1917). In Márfi Attila (fél. szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II.* Pécs, Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. 91–95.

D. SZAKÁCS ANITA (2009b): Egy cigányprimás naplói az első világháború borzalmairól. *Múlt-kor* 2009. szeptember 3. http://mult-kor.hu/20090903_egy_ciganyprimas_naploi_az_első_vilaghaboru_borzalmairól. Hozzáférés: 2017. 07.

DUDEKOVÁ, GABRIELA (2015): Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. Hosszú távú változások a szlovák társadalomban. *Világtörténet* 37. évf. 2. sz. 311–332.

EÖRY ELEONÓRA (2008): Főszolgabírói mulatságok. Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában. *Aetas* 23. évf. 3. sz. 65–81.

GALAMBOS SÁNDOR – KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA (szerk.) (2014): *A személyes történelem forrásai.* Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Évkönyve, 20.

GILÁNYI MAGDOLNA (2015a): „Krisztusért jártam mindenben követségben” – Böle Kornél OP: Utaim. *Turul* 88. évf. 1. sz. 16–21.

GILÁNYI MAGDOLNA (2015b): Egy domonkos szerzetes I. világháborús feljegyzései – Bőle Kornél: OP: Utaim. *Tanítvány* 14. évf. 2. sz.

GYÁNI GÁBOR (2000): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág. 81–94.

KATONA, CSABA (2017): „Poor Dago! What have you sinned against us, and what have we sinned against you?” The War Diary of László Kókay. In Artico, Tancredi (ed.): *From the Front. Zibaldone della Grande Guerra*. Roma. Tempus. La Forme della Memoria, 10. 159–208.

KATONA CSABA – KOVÁCS ELEONÓRA (2014): A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul* 87. évf. 2. sz. 41–47.

KATONA CSABA – KOVÁCS ELEONÓRA (2015): A személyes emlékezet forrásai. In Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra – Vitek Gábor (szerk.): *A történelem segédtudományai I. Genealógia* 3. Budapest, Tarsoly Kiadó. 157–179.

KÓKAY, LÁSZLÓ (2017): *Diario di un fante di Szeged a San Martino del Carso*. A cura di: Simonit, Gianfranco. Gruppo Speleologico Carsico.

KOVÁCS IMRE ATTILA (s. a. r. és bev.) (2017): Egy jó magyar katona. Vitéz Balogh Sándor feljegyzései a Nagy Háborúból. In *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont. Emlékpont Könyvek, 6. 9–36.

KÖVÉR GYÖRGY (2006): Az érettségi éve: 1914. Napló és önéletírás metszéspontjai. In Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. Szombathely, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Vas Megyei Levéltár. 215–231. Rendi társadalom – polgári társadalom, 17.

KÖVÉR GYÖRGY (2011): Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* 64. évf. 3. sz. 219–242.

KÖVÉR GYÖRGY (2014): *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris.

KULCSÁR BEÁTA (2014): „Az 1914/15-iki harcunk az oroszokkal”. Foris Géza háborús visszaemlékezései. *Pro Minoritate* 23. évf. 2. sz. 59–84.

LÁSZLÓ GYULA (1988): *Árpád népe*. Budapest, Helikon.

LEJUENE, PHILIPPE (2003): *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiából*. Szerk.: Z. Varga Zoltán. Budapest, L’Harmattan.

LEJUENE, PHILIPPE (2003a): Emlékezet, dialógus, írás. Egy élettörténet története. In LEJUENE 2003. 136.

LEJUENE, PHILIPPE (2003b): Hogyan végződnek a naplók? In LEJUENE 2003. 210–225.

MOLNÁR ESZTER EDINA (szerk.) (2015): „...az irodalmat úgyis megette a fene” – *Naplók az első világháború idejéből*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

NAGY GYÖNGYI (s. a. r. és bev.) (2017): Aszalai Kálmán emlékei a Nagy Háborúból. In *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont. Emlékpont Könyvek, 6. 99–160.

NAGY ZOLTÁN (2010): A két világháború közti magyarság emlékezetkultúrája: Bethlen Gábor. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 54. évf. 1. sz. 11.

PAPP JÁNOS (1971): *Haan Lajos naplója. Részletek*. H. n. [Békéscsaba], Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola. Bibliotheca Bekesiensis, 6.

PINTÉR TAMÁS (szerk.) (2016): *A pokol tornácán. Imre Gábor kadét doberdói naplója*. Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány. Nagy Háború Könyvek.

POLLMANN FERENC (2016): Előszó. In Pintér Tamás (szerk.): *A pokol tornácán. Imre Gábor kadét doberdói naplója*. Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány. [Nagy Háború Könyvek] 6.

PÓK ATTILA (2015): Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után. *Múltunk* 60. évf. 1. sz. 22–41.

PRITZ PÁL (2017): Napló és történelem. *Múltunk* 62. évf. 1. sz. 4–6.

ROMSICS GERGELY (2010): Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Kossuth. 179–196.

SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR (2016): Volt egyszer egy évforduló – válogatás az utóbbi két év első világháborús szakirodalmából. *Múltunk* 61. évf. 2. sz. 120–146.